

Om »De Hellige« og Indre Mission som folkelig masseorganisation.

Anmeldelse af Holger Knudsen: »De Hellige. Erindringer om de gudelige forsamlinger og Indre Mission socialhistorisk set«, Aalborg Universitets Forlag, uå. (1984).

Af Knud Knudsen

Grundtvigianisme og Indre Mission

Det 19. århundrede var de store folkelige bevægelsers tid, og især har bondebevægelsens fremgangsrige historie været et foretrukket emne inden for den nationale historietradition.¹ Fra underkuelsen, symboliseret ved træhesten på herregården, rejste den danske bonde sig i løbet af det 19. århundrede og tog skæbnen i egne hænder. Grundtvigianismen gav bonden selvfølelse og national stolthed, og højskolebevægelsen gav denne gårdmandskultur form og styrke. Fra 1880'erne fremstod andelsbevægelsen som det imponerende udslag af bondebevægelsens formåen i det økonomiske liv, og gennem den politiske Venstre-bevægelse kæmpede bonden sig frem til den endelige sejr over det forhadte godsejer-Højre, med systemskiftet i 1901. Højskolebonden, andelsbonden og Venstrebonden - tilsammen repræsenterede de den selvbevidste danske bonde, hvis gårdmandskultur kom til at sætte sit afgørende præg på hele det danske samfund. I den nationale historieskrivning var den anden af det 19. århundredes store bevægelser, den socialistiske arbejderbevægelse, kun et forstyrrende fremmedelement. Grundtvig var danskernes mand, ikke Marx! Arbejderbevægelseshistorieskrivningen har forsøgt at rokke ved dette nationale billede. Holger Knudsen kunne siges at have forsøgt noget tilsvarende ud fra Indre Missions perspektiv, for ej heller den forsagende og sortsende Indre Mission hørte rigtigt hjemme i dette nationale billede. Grundtvig fik bonden til at rejse hovedet og kæmpe for demokratiet. Vilhelm Beck ville have danskerne til at bøje hovedet; han forkyndte autoritetstro og forsagelse af denne verden.

Længe var forskningen i de religiøse bevægelser overladt til teologer og kirkehistorikere. Men i de senere år har andre fagtraditioner taget de religiøse bevægelser op, ud fra erkendelsen af, at det i disse folkelige religiøse bevægelser handlede om andet og mere end religion og tro. De var i bredeste forstand udtryk for sociale og kulturelle bevægelser i det danske folk. En række nyere studier har beskæftiget sig med de religiøse bevægelser ud fra en litteratur og kultur-historisk synsvinkel; ligesom etnologer og historikere har taget emnet op, og i særlig grad set en opgave i at undersøge, hvordan de religiøse bevægelser fungerede som sociale og kulturelle fællesskaber for menighederne.² Ud

fra en overvejende litteratur- og kulturhistorisk synsvinkel har Holger Knudsen skrevet en spændende bog om »den hellige tradition«, som Indre Missionen videreførte i det 19. og begyndelsen af det 20. århundrede. Eet af formålene med bogen kan godt udtrykkes således, at der fra Holger Knudsens side er tale om et forsøg på at »rehabiliter« Indre Mission som en folkelig massebevægelse. Han vil vise, at Indre Mission for en hel del af almenen var udtryk for en omstilling til at (be)mestre livet i en omskiftelig tid. »For o.20% af befolkningen var helligheden den afgørende måde at forholde sig til livet på. Et liv, der var under omrydning fra de tilvante livsformer i de traditionelle, dybt naturafhængige landsby- og laugsfællesskaber; til de nye livsformer i et mindre naturafhængigt, men nu individ-udleverende, borgerligt samfundsfællesskab«. Således skriver Holger Knudsen i forordet. Med til at gøre Holger Knudsens »DE HELLIGE« til en spændende bog er i høj grad, at han har bygget sin fremstilling op på grundlag af erindrings- og lignende biografisk materiale fra flere generationsled i sin egen familie. Holger Knudsens bog handler om »de hellige« (de indre missionske) som personer. Men hans intention går videre i retning af at lade disse personer repræsentere og indgå i en bredere socialhistorisk udvikling; hvortil kommer et kritisk opgør med den hævdvundne position inden for dansk religions- og kirkehistorie, som P.G. Lindhardt har stået for. Holger Knudsens intention er således både at skrive personhistorie, socialhistorie og kirkehistorie. Derfor kan Holger Knudsens bog også anskues som et spændende bidrag til »bevægelsernes historie« i det 19. århundrede, og som et sådant skal bogen også diskuteres. Det er min opfattelse, at Holger Knudsens bog er særdeles vellykket, når det gælder personhistorierne, men mindre overbevisende i dens kirkehistoriske og socialhistoriske sigte. Dette rækker ikke ved, at Holger Knudsens »DE HELLIGE« er et godt arbejde, og et modigt projekt på flere måder.

»De Hellige«

Holger Knudsens fremstilling starter med en gennemgang af Anders Stubkjærs erindringsværk »Nogle Oplevelser«, hvormed Holger Knudsen vil trække linjerne fra 1700-tallets pietisme gennem de gudelige forsamlingsbevægelser frem til den tidlige indre missionske vækkelse på Bording-egnen i det midtjyske. Derefter tager Holger Knudsen fat på sin egen families »vækkelsehistorie«, som han har fulgt tilbage til 1700-tallets jyske landalmue.

På den mødrene side (»væverlinjerne«) går trådene tilbage til Anders Væver (Mikkelsen) (1757-1823), som knyttede an til de »stærke jyder« på Horsens kanten. Arven fra de »gammelstærke« jyder gik videre i næste slægtsled, frem til hvad Holger Knudsen har betegnet som »Anders Stubkjær-generationen« (1820/30 - 1890/1900), som samtidig blev den første Indre Missionsgeneration i familien. Det var den lokale IM-præst, der fik omvendt Anders Bønnelycke og hans kone Inger Marie. Også på den fædre side møder vi

indre missionen hos Holger Knudsens oldeforældre. De blev tilsyneladende omvendt under den vækkelsesbølge, der gik hen over Horsens-egnen i 1880'erne: Knud Rasmussen (snedker) og hans kone, Else Andersdatter var da oppe i 50'erne. Også bedsteforældrenes generation var indre-mission'ske. (De var den 2. generation af IM i familien.) De tilhørte generationen af 20-30 årige under de store samfundsomvæltninger i 1880'ernes og 90'ernes Danmark, både på landet og i byerne. De »vandrende« kalder Holger Knudsen dem. På den fædrende side fører Holger Knudsen os her ind i det tragisk-dramatiske begivenhedsforløb omkring brødrene Peter og Rasmus Knudsen, som drog på valsen og arbejdede med forskelligt tømrerarbejde i Sønderjylland, indtil sygdom som følge af en hård isvinter drev dem til sengs på deres lejede værelse i Ribe. Det var lungetuberkulose, og Peter døde af sot'en, men omvendtes kort før sin død. Egen sygdom, samt brorens død, blev den umiddelbare anledning til Rasmus Knudsens omvendelse. For Rasmus blev det til, at Gud havde måttet »slå dem med den uhyggelige lungetuberkulose, for om det kunne få dem til at vælge og vælge ret«. Rasmus - Holger Knudsens bedstefar - blev siden en af de »hellige Helvedesprædikanter«.

Med Holger Knudsens egen forældregeneration, som påbegyndte deres voksenliv i 1930'erne, indledtes Indre Missions stagnation og tilbagegang. Begge forældrene havde deltaget i det indre mission'ske børne- og ungdomsarbejde. Men som voksne nedtrappede de deres aktive engagement betydeligt, også kombineret med en uvilje mod den selvglade frelstthed, som prægede IM-folkene. - Med denne slægtshistorie som det bærende skelet har Holger Knudsen ville fremstille en meget bredere og langt mere almen historie. En historie om de personligheds-mekanismer, hvorigennem folk fra almuen forsøgte at klare omstillingen fra opbruddet i det gamle uomskiftelige landbosamfund til det nye borgerlige samfund, med dets blanding af nye muligheder og nye nødvendigheder.

De »omvendte« og det nye liv

På det personlige plan, individ-niveaet, virker Holger Knudsens fremstilling vellykket. I sine analyser af de »omvendte« argumenter Holger Knudsen overbevisende for, at indre-missions-læren gav sine mænd og kvinder nogle åndelige ressourcer og nogle adfærdsmåder, f.eks. over for seksualiteten, i forholdet mellem voksne og børn, over for drikkeriet, etc., som gav dem styrke. Det er denne styrke, Holger Knudsen så gerne vil fremhæve. Den forsagende underkastelse under Herrens Forsyn forhindrede ikke de missionske i at bevare deres individualitet og selvstændighed. Der var grænser for underkastelsen. Indre missionen modnede sine tilhængere til at tilpasse sig efter de nye tiders nødvendigheder, men den blokerede ikke for deres egne selvstændige valg af, hvordan de ville udnytte de nye muligheder. I disse, de omvendtes »personhistorie« er Holger Knudsens skildringer og analyser vægtige, og me-

get mere kunne siges herom. Det er bl.a. Holger Knudsens ønske hermed at gendrive Lindhardts og andres forestillinger om de missionske som en flok lydende, formørkede, uselvstændige og autoritetstyngede undersåtter under Vilhelm Beck's formynderiske regimente. Man kan ikke slutte fra lederne til de menige, sådan som Lindhardt iflg. Holger Knudsen gør.

Skulle der indvendes noget herimod, kunne det være, at Holger Knudsens projekt måske er lykkedes for godt. Sådan forstået, at missionens »negative« aflejringer hos de omvendte er gledet i baggrunden: De »hellige« bevarede nok en individualitet, men en individualitet, som let kunne blive til egoisme og en væren-sig-selv-nok; de udviklede en lukkethed, som let kunne blive til en følelsesmæssig indeklemthed og aflukkethed over for alle ydre fordringer; de udviklede en fromhed og en frelstthed, som let kunne blive til en indre skadefro, når det gik andre mindre godt, o.s.v. Måske har Lindhardt overdrevet det autoritære og frastødende ved Indre Mission'en. Men Lindhardt har vel også, må det medgives, set nogle korrekte sider af Indre Mission'en.

Den religions- og kirkehistoriske kritik

P.G.Lindhardt har i sine forskellige værker beskrevet vækkelserne i det 19. århundrede som en væsentlig del af den folkelige demokratiske bevægelse. I de religiøse vækkelser har Lindhardt set en myndiggørelse, med brod mod enevoldsmagt og for selvstyre og demokrati. For Lindhardt fremstod Indre Mission, efter Becks overtagelse, som en »fejludvikling« af den folkelige vækkelses demokratiske elementer. Skarpt formuleret har Lindhardt skildret Indre Mission som bærer af en umyndiggørelse. Lindhardt synes overhovedet ikke om Vilhelm Beck. For den lærde teolog Lindhardt var Beck en uoriginal forkynder, blot en dogmefast prædikant, som havde sin styrke i en slagfærdig vækkelsesprædiken og et effektivt organisationstalent. Uden i øvrigt at ville gå i dybden med Holger Knudsens kritiske opgør med kirkehistorikeren Lindhardt forekommer det mig, at Holger Knudsen på dette punkt ikke fremstår helt så overbevisende. Undertiden kan hans kritik virke en kende overflødig. Lindhardts position er vel mere nuanceret, end Holger Knudsen giver indtryk af. F.eks. benægter Lindhardt jo ikke, at Indre Mission også kunne være en viderefører af den pietistiske arv, f.eks. på Anders Stubkjærs Bording-egn, hvor Grundtvigianismen aldrig vandt indpas. Alt i alt har Lindhardts fremstillinger den fortjeneste, at de religiøse bevægelers sammensatte karakter betones - hvilket gælder både Indre Missionen og Grundtvigianismen. Rigtigt er det, at Lindhardt har beskrevet de religiøse bevægelser, herunder Indre Mission, som bevægelser på landsplan, og i sådanne brede fremstillinger vil organisationsmæssige forhold, trods stridigheder etc. naturligt indtage en fremtrædende plads. Men indrømmes må det vel også, at Lindhardt har et klart blik for de social-historiske forholds betydning og for lokale

og egnsbetingede forholds/traditioners betydning. Det ville være nærliggende at spørge, om ikke Holger Knudsen egentlig supplerer Lindhardts fremstillinger af visse dele af Indre Missions historie i det 19. århundrede ganske godt.

Indre Missions socialhistorie

Indre Mission blev en landsdækkende bevægelse, med tilhængere såvel i byerne som på landet; der var Harbøre-fiskere og Hammerum-fabrikanter, o.s.v. i missionen. Som social bevægelse var Indre Mission en sammensat bevægelse. Om dens sociale karakter har Lindhardt skrevet således: »IM begyndte i de lavere landboklasser - Beck klagede tit nok over at grundtvigianerne var løbet af med gårdmændene, og Moe havde et specielt skarpsyn for denne klasses synder - og med småkårsfolkernes indvandring slog den også hurtigt rod i byerne; men underklasse forblev den ikke længe; i pagt med liberalismens og privatkapitalismens idealer omdannede den sine folk til en solid mellemklasse med udpræget borgerlig livsanskuelse, både religiøst, socialt og moralsk.«⁴ Indre Missions oprindelige underklassepræg udvandedes med tiden, efterhånden som missionen indoptog flere mellemklasse- og borgerlige elementer. Således var flere af de »omvendte« i Holger Knudsens familie typiske repræsentanter for de befolkningslag på landet og i byen, som Indre Mission satsede på: landalmuen og de til byen (Horsens) nytilvandrede, som placerede sig mellem borgerne og arbejderne - »de fra landet indkomne lidt mere velstående småkredse i den nye befolkning«, som Indre Mission selv udtrykte det.

Det socialhistoriske sigte vægter Holger Knudsen højt. Det er så at sige en bærende forklaringsramme i hele bogen. Han vil vise, hvordan Indre Missionen hjalp sine »omvendte« i den vanskelige omstillingsproces, som kendetegnede det danske samfund i det 19. århundrede. Det socialhistoriske element i bogen fremstår i mine øjne som generelle henvisninger til de sociale udviklingstendenser i det danske samfund, som så får kød og blod gennem personhistorierne. Hvad jeg savner, er noget om de konkrete socialhistoriske forudsætninger for indre missions gennemslag i de lokalsamfund, hvori Holger Knudsens familiemedlemmer levede. Jeg savner noget om de konkrete sociale og kulturelle miljøer, hvori de indre missionske menigheder opstod og virkede. Det bliver i Holger Knudsens fremstilling i for høj grad ved de enkelte personer. Hans analyse er rettet imod de enkelte missionske personer; gennem disse får vi undertiden et indblik i livet i menigheden. Men vi får intet at vide om de andre missionske trosfæller: hvem var de - unge/gamle, mænd/kvinder, småkårsfolk eller hvad? Var der andre trosretninger i sognene? Vi får med andre ord kun i beskeden grad svar på det spørgsmål, som nævntes i starten, om hvorvidt de indre missionske menigheder fungerede som kulturelle/sociale fællesskaber for bestemte sociale grupper i de pågældende lokalsamfund.

På den måde giver Holger Knudsens bog i for ringe grad et bidrag til de religiøse bevægelser socialhistorie.

Indre Mission og bevægelsernes historie

I en interessant artikel i et af de senere numre af »Den jyske Historiker« har Uffe Østergård⁵ rejst spørgsmålet om, hvad der er det danske ved Danmark? Og svaret har han fundet i den grundtvigske tradition. Spørgsmålet og svaret er spændende. Men er det holdbart? Desværre er det ikke stedet at diskutere dette her. Men en bog som Holger Knudsens minder os om en ganske anden tradition. Ingen ville vel finde på at hævde, at Indre Mission skulle have formet »det danske« ved danskerne - hvad dette »danske« så end måtte være. Ikke desto mindre var det Indre Missions forhåbning at erobre danskerne for missionen. Det lykkedes ikke. Heldigvis. Men måske »erobrede« indre missionen sine egne i højere grad end andre af de store bevægelser. Samfundet erobrede missionen imidlertid ikke. Tværtimod lukkede den sine »vakte« af over for det øvrige samfund. Men i visse egne af landet kom Indre Mission til at præge åndslivet mere end vi ofte gør os det klart - bl.a. fordi kilderne til Indre Mission er så meget dårligere end til f.eks. Grundtvigianismen. En bog som Holger Knudsens kan være med til at minde os om dette lidt for glemte bidrag til »det danske«.

Med en bog som Holger Knudsens bliver vi tillige mindet om, at der er flere sider af »almuens historie« end dem, vi normalt ser taget op inden for arbejderbevægelsens historie. Jeg tænker på alt »det personlige«. De religiøse bevægelser var et slående udtryk for, hvordan de samfundsmæssige omvæltninger som følge af det borgerligt-kapitalistiske samfunds gennembrud og det deraf følgende opbrud i mange menneskers vante måder at leve og tænke på, afstedkom behov for en ny omverdensforståelse for den enkelte. De viste folks behov for nye fællesskabsformer og miljøer. Indre Mission prædikede en individualitet og forsagende, underdanig holdning. Arbejderbevægelsen stod i princippet over for den samme opgave, men blot en endnu vanskeligere. For dens budskab var kollektivitet og kamp. Den skulle som de religiøse bevægelser skabe nogle nye sociale og kulturelle fællesskaber og nye identifikationsmønstre for underklassen. Arbejderbevægelsens kamp var i lige så høj grad en kulturkamp: en kamp om holdninger, normer og fællesskabsformer.

En bog som Holger Knudsens (og selvfølgelig studierne i de religiøse bevægelser i det hele taget) kan tillige fastholde vores opmærksomhed på, hvor vanskelige betingelser den tidlige socialistiske arbejderbevægelse havde at slås med. For det var jo netop de samme grupper af folk fra underklassen, med hele den tunge ideologiske ballast af religiøse overbevisninger, som arbejder-

agitatorerne skulle have organiseret, og som den faktisk fik med ind i de faglige organisationer.

Noter

1. Se hertil Vagn Wählin, »By og land«, Århus 1981, i Holmgaard, »Det Grundtvigske bonde-miljø« Aalborg 1981.
2. Klarest formuleret af Magaretha Balle-Petersen, bl.a. i »Guds folk i Danmark« i »Folk og Kultur« 1977. Iøvrigt vil jeg generelt henvise til den udmærkede oversigt, som Henning R. Lauridsen har givet i artiklen »De folkelige bevægelser og socialhistorien« i »Socialhistorie og samfundsforandring«, (Forlaget Historia), Århus 1984; denne artikel giver generelt en god diskussion af de socialhistoriske problemstillinger omkring de religiøse bevægelser, derunder også Indre Missionen.
3. Da Indre Missionen behandles i artikler i denne Årbog, har jeg ikke villet redegøre for det historisk-empiriske udviklingsforløb omkring Indre Missionen. Men: Anders Stubkjær blev en ledende skikkelse inden for Indre Mission, og hans »Nogle Oplevelser« er også blevet analyseret af Bjarne Thorup Thomsen i »En selvskreven historie« v. Martin Zerlang m.fl. Kbh. 1982.
4. Fra P.G.Lindhardt, »Vækkelse og kirkelige retninger« Århus 1978, s. 149. Iøvrigt kan der henvises til Lindhardts bind af »Den Danske Kirkes Historie« (red. Hal Koch & Bjørn Kornrup), København 1958, Bd.VII: Tiden 1849-1901.
5. Uffe Østergård, »Hvad er det »danske« ved Danmark?« i »den jyske historiker« nr. 29-30, Århus 1984.

